

אתר דעת * לימודים * גיליון 18 * תשפ"ב * 2021/22

המלחמה בעמלק באספקלריה מוסרית

גבריאל חי כהן

היחס המיוחד והקשה כלפי עמלק עורר בכל הדורות תמיהות רבות. ננסה להציג תחילה את השאלות (חלק א) ולאחר מכן כיווני תשובה שונים (חלק ב).

חלק א' - הצגת השאלות המוסריות:

א

כבר זמן קצר אחרי יציאת מצרים עמדו בני ישראל, שרק יצאו מעבדות לחירות, בפני הצורך לנהל מלחמה קשה עם אויב אכזר:

ויבא עמלק, וילחם עם ישראל ברפידם. ויאמר משה אל ה' הושיע: בחר לנו אנשים, וצא הלחם בעמלק. מחר אנכי נצב על ראש הגבעה, ומטה הא-להים בידך. ויעש ה' כדבר אשר אמר לו משה להלחם בעמלק, ומשה אהרן וחור עלו ראש הגבעה. והיה כאשר ירים משה ידו – וגבר ישראל, וכאשר יניח ידו – וגבר עמלק. וידי משה כבדים, ויקחו אבן וישלמו תחתיו וישב עליה. ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד, ומזה אחר. ויהי ידיו אמונה עד בא השמש. ויחלש הושיע את עמלק ואת עמו לפי חרב. (שמי' יז: ח-יג)

עם סיום המלחמה, הקב"ה בכבודו ובעצמו מכריז על מלחמת חורמה נגד עמלק:

ויאמר ה' אל משה: כתב זאת זכרון בספר, ושים באזני הושיע, כי מחה אמתה את זכר עמלק מתחת השמים (שם, פס' יד).

לקראת סיום חייו, משה אומר בספר דברים, שמצוות מחיית עמלק חייבת להיעשות גם ע"י בני ישראל עצמם:

זכור את אשר עשה לך עמלק, בדרך בצאתכם ממצרים. אשר קרף בדרך, ויזנב בך כל הנחשלים אחריך, ואתה עגף ויגע. ולא ירא א-להים. והיה בהניח ה' א-להיך לך מפל איביך מסביב, בארץ אשר ה' א-להיך נתן לך נחלה לרשתה. תמחה את זכר עמלק מתחת השמים. לא תשכח! (דב' כה: יז-יט)

אך בה בשעה ששני המקומות בתורה מדברים על מחיית עמלק בצורה כוללת, בספר שמואל הציווי מקבל אופי מעשי:

וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל שָׁאוּל: אֲתִי שָׁלַח ה' לְמַשְׁחֵךְ לְמִלְכָּךְ עַל עַמּוֹ עַל יִשְׂרָאֵל, וְעַתָּה שְׁמַע לְקוֹל דְּבָרֵי ה'. כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת: פְּקֹדֵתַי אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה עִמָּלֶק לְיִשְׂרָאֵל. אֲשֶׁר שָׂם לוֹ בְּדָרְךְ, בְּעֵלְתוֹ מִמְצָרִים. עַתָּה לֵךְ, וְהִכִּיתָ אֶת עִמָּלֶק, וְהִחַרְמְתָם אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ, וְלֹא תִחַמַּל עָלָיו. וְהִמַּתָּה מֵאִישׁ עַד אִשָּׁה, מֵעַלְלָל וְעַד יוֹנֵק, מִשּׁוֹר וְעַד שָׂה, מִגְּמָל וְעַד חֲמוֹר. (שמו"א טו:א-ג)

ב

הציווי הכולל הוא: "תִּמְחָה אֶת זֶכֶר עִמָּלֶק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם". לאחריו ניתן הפירוט הקשה: "וְהִמַּתָּה מֵאִישׁ עַד אִשָּׁה, מֵעַלְלָל וְעַד יוֹנֵק, מִשּׁוֹר וְעַד שָׂה, מִגְּמָל וְעַד חֲמוֹר". ציוויים אלה עוררו אצל רבים מפרשנינו אי נחת מוסרית.

נחמה ליבוביץ נותנת ביטוי למתח הרעיוני שבו מצוי אדם הקורא על ציווי זה, והיא דורשת ממי שנשאל על נושא מוסרי זה לדון בו ביושר, בלי ניסיון להתעלם ממנו.

הבא ללמד פרשת זכור, אל יסתפק בפתרונות קלים המצדיקים את מצוות "מַחֵה תִּמְחָה", ובוודאי אין לתרגם מצווה זו ללשון חילונית של "צו ההיסטוריה", או לפרזיאולוגיה זולה כמו: "הגשמת החזון דורשת יצירת המציאות. קיום הרעיון הנצחי, האוניברסלי, דורש ראשית כל את הקיום הפיסי של האומה הנושאת את הרעיון הזה", או משפטים כגון: "דורות על דורות משך אלפים בשנים חינכו יהודים יראי שמיים את ילדיהם על ברכי התנ"ך, אך משחק הגורל רצה שדווקא צעיר יהודי בישראל המתחדשת ימצא בו 'בעיות חינוכיות מסובכות' (דעות ז' עמוד 58) הם אינם דרך ללימוד רציני של פרקים קשים בתנ"ך מסוג זה הכוללים לא "בעיות חינוכיות מסובכות" **במרכאות**, אלא בעיות חינוכיות ומוסריות מסובכות בלי כל מרכאות. וכל פרשנינו הגדולים החל מחז"ל ועד לאחרונים התלבטו מאוד בסוגיה: כיצד התורה אשר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום תצווה במקרים מסוימים צווים נוראיים ואיומים. כל מורה אשר ינסה לסתום פי תלמידו המקשה, המתלבט, המתקומם, בטענה כי "דורות על דורות במשך אלפיים שנה" למדו ולימדו פרקים אלה ולא התקשו, "ורק אתה מקשה קושיות", מוציא דיבה על דורות אבותינו, על פרשנינו הגדולים ויוצר רושם מוטעה לגמרי כאילו תהום פעורה בין כל דורות לומדי המקרא אשר כביכול לא חלו ולא הרגישו ולא שאלו ולא הקשו ובין דורנו המתקשה. ודווקא לימוד הפרשנים הגדולים שבכל הדורות הוא תריס מפני סכנה של טעות זו, שהרי לימוד זה מראה ששאלותינו ולבטינו וקשיינו היו שאלותיהם ולבטיהם וקשייהם.

אין למורה להרשות לתלמידו לעבור בקלות על המוראות ועל האימים שבפרשת זכור ושהפטרת שבת זו, ואין להרשות להם להגיב על דברים אלה ב'ביסדר גמור' החביב על הרבה תלמידים היום. הפסוק: "כִּי ה' אֶ-לֹהֶיךָ אֵשׁ אֹכֵלָה הוּא" (דב' ד:כד) אינו **הסבר** למצוות בלתי מובנות, אלא מזכיר לנו את חוסר יכולת הבנתנו.

גם כי יש להתנגד לכל מיני אנלוגיות מוטעות ופסולות (על דרך של אקטואליזציה זולה) שהרי כבר אמרו חז"ל: כבר עלה סנחריב מלך אשור ובלבל את כל האומות (ברכות כח ע"א), ואין עמלק כמשמעו קיים היום. אך יחד עם זה יש לומר שחד פעמיותה של מצווה זו מקלה את חומרת הקושיה – אך עדיין אינה פותרת אותה (נחמה ליבוביץ, עלון הדרכה לפרשת ויקרא תשכ"ב. דברי נחמה אלה תקפים לכל הנושאים בספר זה ודומיהם).

ישנן גישות אחרות לגמרי להתייחסות הראויה למצוות מחיית עמלק; גישות אמונתיות המנוגדות לחלוטין לדבריה של נחמה ליבוביץ:

עוד עלינו לזכור כי כל אמות המידה של אמת, צדק ויושר, טוב ומוסר מקורם בדבר ה', וכל המושגים האלו אצלנו נלקחים ממקורם ונמדדים על פיהם, לא יעלה על הדעת לבחון את המוסר האלוקי על פי מוסרנו האנושי, וקל וחומר שלא נוכל לבקר או לדחות מצווה כלשהי או הנהגה אלוקית בשבט המוסרי שלנו.

אם שאול נצטווה למחות את זכר עמלק מֵעֵלָל וְעַד יוֹנֵק, והוא שואל ומבקר את דבר ה': ואם גדולים חטאו – קטנים מה חטאו? (יומא כב ע"ב), הרי ששאלתו היא כישלון מוסרי חמור, והוא נענש עליו כשם שהיה נענש על "לא תִרְצַח" ועל "לא תִגְנֹב" (שמי' כ: יב). ריבון העולמים, יוצר האדם, המכיר את נשמתו ואת רוחו, הוא היודע מי ראוי לחיות ומי למות. כשם שהיה נענש על "לא תִרְצַח", אפילו ביחס לתינוק שנולד זה עתה – נצטוונו שאין לסכן את חייו אפילו למען חיי גדול ישראל, כאמור בדברי חז"ל: "שאין דוחים נפש מפני נפש" (סנהדרין עב ע"ב) – כך כשהוא הַמְצִיחַ: "תִּמְחָה אֶת זֵכַר עַמְלֵק". זהו המוסר היותר שלם. הן מצד האמת, הן מצד הצדק והטוב לעולם כולו. (הרב דוד חי הכהן, **בשבע**, עש"ק מטות מסעי תשע"ב)

לדברי הרב דוד חי הכהן, הצגתן של שאלות בעלות אופי מוסרי, בהקשר של ציוויי הקב"ה, מעידה על חוסר הבנה של מוסר אמיתי. עלינו לקבל את דבר ה', ולהתייחס אליו **כבעל סמכות אמונית ומוסרית**, שאין להרהר אחריו.

במאמר זה אנו מאמצים את גישתה של נחמה ליבוביץ, הדורשת כנות פנימית והיענות ראויה לתגובה המוכרת והטבעית של האדם, כבסיס לדו-שיח אמיתי שבין האדם לריבונו של עולם.

ג

עיון במקרא מוכיח, שההתמודדות הערכית עם דברי ה' וגזרותיו מקובלת כבר מאברהם אבינו השואל: "הֲשֹׁפֵט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט?" (בר' יח: כה), דרך משה, המשיג על העונש הכבד שהטיל ה' על בני ישראל בעקבות מעשה העגל: "לָמָּה ה' יַחַרֶּה אַפָּי בְּעַמּוֹד אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכַח גְּדוֹל וּבְגִיד חֲזָקָה?" (שמי' לב: יא), ועד לירמיהו התמה: "מִדּוּעַ דִּרְדַּךְ רָשָׁעִים צִלְחָה, שְׁלוּ כָּל בְּנֵי בְּנֵי בְּנֵי?" (יר' יב: א).

המדרשים מדגישים שבעקבות טענותיו המוסריות של משה כלפי דברים שאמר לו ה', שינה הקב"ה מספר הוראות שנתן למשה!

בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא למשה: "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה לנדח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת. כי האדם עץ השדה לבא מפניך במוצור!" (דב' כ: יט), אמר לו הקדוש ברוך הוא שיחרים אותם, שנאמר: "כי תחרם תחרימם" (דב' כ: יז). ומשה לא עשה כן, אלא אמר: עכשיו אני הולך ומכה מי חטא ומי שלא חטא?! אלא בשלום אני בא עליהם, שנאמר: "וּנְאֶשְׁלַח מַלְאָכִים מִמֶּדְבַר קְדָמוֹת אֵל סִיחוֹן מֶלֶךְ חֶשְׁבוֹן דְּבָרֵי שְׁלוֹם לְאֹמֶר: אֶעֱבְרָה בְּאַרְצְךָ, בְּדַרְךָ בְּדַרְךָ אֵלַי. לֹא אֶסוּר זְמַן וּשְׂמֹאוֹ" (דב' ב: כו-כז). כיוון שראה שלא בא לשלום – הכהו, שנאמר: "ויכּוּ אוֹתוֹ, וְאֶת בְּנָיו, וְאֶת כָּל עַמּוֹ עַד בְּלִתֵּי הַשָּׁאִיר לוֹ שְׂרִיד" (במ' כא: לה). אמר הקדוש ברוך הוא: אני אמרתי: כי תחרם תחרימם, ואתה לא עשית כן. חייך! כשם שאמרת – כך אני עושה, שנאמר: "כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום" (דב' כ: י). כך נאמר: "דַּרְכֵיךָ דַּרְכֵי נֶעַם, וְכָל נְתִיבֹתֶיךָ שְׁלוֹם" (מש' ג: יז). (תנחומא בובר צו, ח ע"ב)

דוגמה נוספת:

כשאמר לו הקב"ה: "פקד עון אבות על בנים" (שמי' לד: ז), אמר משה, ריבוננו של עולם! כמה רשעים הולידו צדיקים, יהיו נוטלים מעוונות אביהם? תרח עובד צלמים, ואברהם בנו – צדיק! וכן חזקיה צדיק, ואחז אביו – רשע! וכן יאשיהו צדיק, ואמון אביו – רשע! וכן נאה שיהיו הצדיקים לוקים בעוון אביהם?! אמר לו הקב"ה: למדתני. חייך שאני מבטל דברי ומקיים דבריך, שנאמר: "לא יומתו אבות על בנים, ובנים לא יומתו על אבות. איש בְּחַטָּאוֹ יומתו" (דב' כד: טז). חייך שאני כותבן לשמך, שנאמר: "כְּפֶתוּב בְּסֶפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה, אֲשֶׁר צָוָה ה' לְאֹמֶר: לֹא יוּמָתוּ אָבוֹת עַל בְּנֵיהֶם, וּבְנֵיהֶם לֹא יוּמָתוּ עַל אָבוֹת, כִּי אִם אִישׁ בְּחַטָּאוֹ יוּמָת" (מל"ב יד: ו). (במדבר רבה חוקת י"ט, ל"ג)

מסתבר שה' מאזין לקולות ההתמודדות של האדם האמוני עם אופיים הערכי של ציוויו, ולפעמים אפילו "מושפע" משיקוליהם המוסריים והחברתיים של מאמיניו.¹

בהקשר זה נזכיר גם את פרשת בנות צלפחד (במ' כז: א-יא). חמש בנות צלפחד התרעמו על חוק הירושה התורני, שהקציב ירושה רק לבניו של הנפטר. דרישתן הייתה שירושת צלפחד אביהן בארץ ישראל תינתן להן, כי לא היה לו בן. הקב"ה הסכים איתן ("כִּן בְּנוֹת צִלְפָּחַד דְּבָרְתִי"), ושינה בעקבות פנייתן את החוק התורני.

נראה שעם כל ההבדלים הברורים בין ראשוני האומה, ובראשם אברהם אבינו ומשה, ובינינו, הרי עצם הרצון של האדם האמוני להתייחס לדבר ה', תוך התמודדות עם עקרונות מוסר אנושיים נעלים, נראה ראוי ואולי אפילו רצוי.²

¹ יש רושם שהקב"ה רוצה לעודד את האדם לפתח רגישות מוסרית, ולהיאבק מולו על מימוש עקרונותיו המוסריים.

² נראה שגם הצו: "קְדָשִׁים תְּהִיִּי" (וי' יט: ב) והצו: "וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה'" (דב' ו: יח) נוגעים בצורך לשלב בין הצווים האלוקיים ובין עקרונות חיי המוסר האנושיים.

וכך גם סיכם סוגיה סבוכה זו הראי"ה קוק:

דבר מוכרח הוא שיסגל האדם לעצמו את המוסר הטבעי הפשוט, בכל רחבו ועמקו, ואת יראת ה', ותמצית הטוהר של האמונה הפשוטה, וכל מידותיה ברוחב ובעומק, ועל גבי שתי הסגולות הללו יבנה את כל מעלות רוחו העליונות.

אסור ליראת שמיים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם, כי אז אינה עוד יראת שמיים טהורה. סימן ליראת שמיים טהורה הוא: כשהמוסר הטבעי, הנטוע בטבע הישר של האדם, הולך ועולה על פיה במעלות יותר גבוהות ממה שהוא עומד מבלעדה.

אבל אם תצויר יראת שמיים בתכונה כזאת, שבלא השפעתה על החיים היו החיים יותר נוטים לפעול טוב, ולהוציא אל הפועל דברים מועילים לפרט לכלל, ועל פי השפעתה מתמעט כוח הפועל ההוא – יראת שמיים כזאת היא יראה פסולה. (אורות הקדש, כרך ג, ראש דבר עמ' כ"ז)

חלק ב' – כיווני תשובה

ד

אחד המדרשים שמעלה את הבעייתיות במצוות מחיית עמלק מתייחס אליה בצורה מפתיעה:

בשעה שאמר לו הקב"ה לְשָׂאוֹל: עֲתָה לָךְ, וְהִפְיֵתָה אֶת עַמְלִק (שמו"א טו: ג), אמר: ומה נפש אחת, אמרה תורה: הֲבֵיא עגלה ערופה, כל הנפשות הללו על אחת כמה וכמה?! ואם אדם חטא – בהמה מה חטאה? ואם גדולים חטאו – קטנים מה חטאו?! יצתה בת קול ואמרה לו: "אַל תְּהִי צָדִיק הַרְבֵּה" (קה' ז: טז).

שאל המלך מעלה את השאלה על המוסריות שבהשמדת עם, והמדרש מתייחס לשאלתנו בזלזול. מה יכולה להיות הסיבה לכך? מסתבר שהמדרש אינו מזלזל **בשאלה** עצמה, אלא **בשואל**, כפי שנראה בהמשך הדברים:

וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְדָוִד: סָב אֶתָּה וּפְגַע בַּכְּהֲנִים! וַיֹּסֵב דָּוִד אֶת הָאֲדָמִי, וַיִּפְגַּע הוּא בַּכְּהֲנִים. וַיָּמָת בְּיוֹם הַהוּא שְׁמֹנִים וְחֲמִשָּׁה אִישׁ נֶשֶׂא אֶפֹּד בָּד. וְאֵת נָב עִיר הַכְּהֲנִים הִכָּה לְפִי חָרָב מְאִישׁ וְעַד אִשָּׁה, מְעוֹלֵל וְעַד יוֹנֵק, וְשׂוֹר וְחֲמוֹר וְשָׂה לְפִי חָרָב. (שמו"א כב: יח-יט).

שאל המלך מְצוּוה על דואג ואנשיו להרוג את כוהני נוב, החשודים בקשרי נאמנות לדוד. הכתוב משתמש באותה לשון של השמדה והרג, כמו שציווה שמואל את שאול על השמדת עמלק. מכאן למדים ששאל המלך בוודאי אינו האדם בעל הרמה המוסרית הגבוהה, שראוי לו להשיג על דברי ה'. וכך ממשיך המדרש את דבריו:

ובשעה שאמר לו שאול לדואג: "סָב אֶתָּה וּפְגַע בַּכְּהֲנִים", יצאה בת קול ואמרה לו: "אַל תִּרְשַׁע הַרְבֵּה" (קה' ז: יז). (יומא שם)

המדרש מעמיד את טענתו המוסרית של שאול במקומה הראוי,³ ומכאן שהשאלה, שלה הקדשנו את החלק הראשון של עיון זה, נותרה עדיין במקומה.

ה

חז"ל והמפרשים במהלך הדורות חיפשו תשובה מתאימה לקושי של מצוות מחיית עמלק, בשתי דרכים עיקריות: מציאת הסבר למצווה ו/או צמצומה של המצווה עצמה.

אברבנאל מביא ארבעה נימוקים לצו:

האמנם, למה זה העניש הקב"ה בעונש גדול את עמלק למחות זרעו, ולא עשה כן לכל גוי מגויי הארץ, וגם לא לאדום שהיה מזרע עמלק, אבל בהפך שציווה: "לא תתעב אדמי, כי אֶחִיף הוּא" (דב' כג: ח), וציווה שלא יתגרו בו מלחמה? הנה משה אדוננו ביארו ב"משנה תורה" (הלכות מלכים פרק ה, הלכה ה), באמרו: "זְכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עַמְלֶק, בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם" (דב' כה: יז). כי הנה ביאר שם שעשה עמלק כנגד ישראל **ארבעה דברים מגונים: האחד**, שהאנשים ילחמו באויביהם אם להציל את ארצם מהם או לכבוש את עריהם, אבל עמלק בא להילחם מבלי סיבה, כי הם לא היו עוברים בארצם לְשִׁינָא מהם שיכבשוהו, וגם לא היה לישראל ארץ שיחמוד אותה עמלק ויבא לכובשה. אבל היתה מלחמתו לבד ברוע לב להחזירם לעבדות ולחלל כבוד ה' אשר גאלם. ועל זה אמר: "זְכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עַמְלֶק, בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם". **השני**, שעם היות ממנהג המלכים הבאים להילחם באויביהם שישלחו להודיע להם ביאתם למלחמה לאמור: הכינו ונתראה פנים! הנה עמלק לא עשה כן. אבל בא פתאום להילחם בישראל. והיתה זו בגידה רבה וזהו שאמר: "אֲשֶׁר קָרָךְ בְּדֶרֶךְ", רוצה לומר: פתאום, בלי התראה. **השלישי**, שהיה מפחיתות עמלק שלא עצר כוח להילחם בישראל פנים בפנים. אבל נלחם עם הנחלשים שבהם הבאים באחרית המחנה, וירא מגשת אל העם מלפניו עם היות ישראל עייף ויגע. וזהו שכתוב: "וַיִּזְנֶב בְּךָ כָּל הַנְּחֻשָׁלִים אֶחְרִיד, וְאַתָּה עָנֵף וַיִּגַע". **הרביעי**, שעמלק ירא מישראל ולכן בא להילחם בהם בזנב המחנה והחלושים שבהם עם היות ישראל עייף ויגע ולא ירא עמלק מאלוקים. (אברבנאל, סוף פרשת "בשלח")

תשובותיו של אברבנאל מבוססות כולן על הכתוב:

א. עמלק תקף את בני ישראל **בלי סיבה ממשית**. בדרך כלל עם יוצא למלחמה כדי להגן על ארצו, אך לא זה היה המניע של עמלק.⁴

³ את הלשון החרیפה: "מַאִישׁ וְעַד אִשָּׁה, מְעוֹלָל וְעַד יוֹנֵק, וְשׂוֹר וְחִמּוֹר וְנִשָּׂה לְפִי תָרַב", אין להבין באופן מילולי, כמשמעה, כפי שנסביר להלן.

⁴ יש אמנם טוענים שהעמלקים כן חששו לעולמם, שהרי נאמר בפרשת המרגלים: "עַמְלֶק יוֹשֵׁב בְּאֶרֶץ הַנֶּגֶב" (במ' יג: כט).

ב. עמלק בא **בפתאומיות**: "אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדָרְךָ", והפר בכך את נוהל המלחמות המקובל; להזהיר מפני המלחמה (ואולי למצוא ע"י כך דרך למנעה).

ג. עמלק בא להתקיף את החלשים: "וַיִּזְנֶב בְּךָ כָּל הַנְּחֻשָׁלִים אַחֲרֶיךָ", שלא יכלו להגן על עצמם, כי חלק זה של העם היה: "עֵינֶיךָ וְיָגַע" במיוחד.

ד. חסרה לעמלק גישה מוסרית בסיסית, שכן הכתוב מתארו: "וְלֹא יָרָא אֶל-לֹהִים".

בעיונייה לספר דברים (עמ' 233 – 237), נחמה לייבוביץ מפתחת את הדברים האחרונים של אברבנאל ומעמיקה אותם. נחמה מדגישה, שהביטוי 'יראת אלוקים' בתורה משקף רמה מוסרית-אנושית ראויה. התורה משתמשת במונח זה בסיפור על אברהם ושרה ואבימלך (בר' כ:יא) וכן בסיפור על המפגש בין יוסף ואחיו, כאשר זהותו האמיתית טרם נודעה לאחים (בר' מב:יח). נחמה מוסיפה את הדוגמה מספר שמות, שבו נאמר: "ותראנה המילדות את הא-להים" (א:יז) כנימוק לסירובן למלא את דרישת פרעה להרוג את הבנים שייוולדו לאימהות היהודיות. מכל העמים, רק על עמלק נאמר: "וְלֹא יָרָא אֶל-לֹהִים". דהיינו, הוא אינו עומד בדרישות הבסיסיות של התנהלות מוסרית.

ו

עיקרי הסבריו של אברבנאל קשורים להפרת הנורמות המקובלות **שבין אדם לחברו**, אבל מדרשים אחדים מדגישים דווקא את החטא **שבין אדם למקום**: "וְלֹא יָרָא אֶל-לֹהִים".

"אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדָרְךָ" (דב' כה:יח) 1) אמר רבי חנינא: למה הדבר דומה? לאמבטיה רותחת שלא היתה בריה יכולה לירד בתוכה. בא בן בליעל אחד וקפץ לתוכה. אף על פי שנווה – הקירה לפני אחרים. אף כאן, כיוון שיצאו ישראל ממצרים – הקב"ה קרע הים לפניהם, ונשתקעו המצרים לתוכו. נפל פחדן על כל האומות, שנאמר: "אִזְּ נִבְהָלוּ אֱלֹפֵי אֲדָוִם, אֵילֵי מוֹאָב יֹאחֲזִמוּ רָעַד, נִמְגּוּ כָּל יִשְׂרָאֵל כִּנְעָן" (שמ' טו:טו). כיוון שבא עמלק ונזדווג להם, אף על פי שנטל את שלו מתחת ידן, הקירו לפני אומות העולם. (תנחומא כי תצא ט)

יציאת מצרים על כל נפלאותיה עוררה התפעמות אדירה מאלוקי ישראל בקרב אומות העולם, אך חוצפתו של עמלק כלפי שמיא הרסה אפשרות של קבלת מלכות שמיים על יד הגויים באותו הזמן.

רבי לוי בשם רבי אחא בר חנינא אומר: כל זמן שזרעו של עמלק בעולם – לא השם שלם ולא הכיסא שלם. אבד זרעו של עמלק – השם שלם והכיסא שלם. מה טעם? "הָאֵיב תָּמוּ חֲרָבוֹת לְנֶצַח וְעָרִים נְתַשְׁתָּ אֲבָד זָכָרָם הִמָּה" (תה' ט:ז). מה כתיב אחריו: "וְהָיָה לְעוֹלָם יֵשֵׁב, כּוֹנֵן לְמִשְׁפַּט כְּסָאוֹ" (שם, ח), הרי השם שלם והכיסא שלם. (תנחומא כי תצא, יא)

בספרות ישראל לדורותיה ניתנו הסברים נוספים לשאלה מדוע נקבעה ענישה מיוחדת על מעשי עמלק באותו הדור, אך מכל האמור לעיל ברורה חומרת מעשיהם, ונראה שאין צורך לפרט יותר בכיוון פרשני זה.

ז

דרך אחרת להבין את חומרת העונש של עמלק, שכלל השמדה טוטלית שלו, היא לא לחפש חטאים של עמלק בעבר, הן בין אדם למקום הן בין אדם לחברו, אלא לראות בעונש החמור **ענישה על שם העתיד**:

מה ראה הקב"ה לנהוג עם עמלק במידת האכזריות: "תִּמְחָה אֶת זֶכֶר עַמְלֵק" (דב' כה: יט), "וְהִמַּתָּה מֵאִישׁ עַד אִשָּׁה, מֵעַלְל וְעַד יוֹנֵק" (שמו"א טו: ג)? אלא אמר הקב"ה: אקדים לו ממה שעתיד לעשות. גלוי וצפוי לפני היאך הוא עתיד לגזור: "מִנְעַר וְעַד זָקֵן, טַף וְנָשִׁים בָּיוֹם אֶחָד" (אס"ג יג). לכך: "וְהִמַּתָּה מֵאִישׁ עַד אִשָּׁה". (פסיקתא רבתי פסקא יג, נה)

ואכן, צאצאי עמלק, ובראשם המן האגגי, מבקשים: "לְהַשְׁמִיד, לְהַרְג, וּלְאַבֵּד אֶת כָּל הַיְּהוּדִים, מִנְעַר וְעַד זָקֵן, טַף וְנָשִׁים בָּיוֹם אֶחָד".

הרעיון של "ענישה מונעת" נזכר בתורה בהקשרים שונים, אך הוא נדחה במידה רבה.

בקשר לישמעאל מודגש שהוא נידון על פי מעשיו **באותה עת**, ולא על סמך התנהגותו העתידית. נאמר בתורה: "כִּי שָׁמַע אֱלֹהִים אֶל קוֹל הַנְּעָר בְּאֶשׁוֹר הוּא שָׁם" (בר' כא: יז), והמפרשים ובראשם רש"י מסבירים: "לפי מעשיו שהוא עושה **עכשיו** הוא נידון, ולא לפי מה שהוא עתיד לעשות".

אך כיצד נסביר את ענישת בן סורר ומורה, הנידון על שם סופו (דב' כא: יח)? הפרשנות היהודית הקדומה מסבירה, שלהוראת התורה בפסוקים אלה אין משמעות מעשית, והיא רק בבחינת הוראה חינוכית: "דרוש וקבל שכר".

גם בקשר לענישת בני עמלק יש ניסיונות לצמצם את המצווה.

הרמב"ם רמז שבני עמלק יכולים גם לקבל על עצמם שבע מצוות בני נח, ואולי אף להתגייר, ובכך להימנע מהענישה הקבוצתית (הלכות מלכים ו, ד).

כמו כן נראה שלא כל העמלקים הושמדו, והלשון "מעולל ועד יונק" אינה אמורה, כאמור, להתפרש מילולית. והנער העמלקי שהרג את שאול ובני המן בן המדתא האגגי במגילת אסתר יוכיחו.⁵

ח

באופן כללי, ברור שיש בדברי חז"ל מגמה בולטת המנסה לצמצם במידה ניכרת את הביצוע של מצוות מחיית עמלק.

כבר המשנה (ידיים ד, ד) קובעת ברורות: "הן כבר עלה סנחריב מלך אשור, ובלבל את כל האומות, שנאמר: 'וְאֶסֶר גְּבוּלֹת עַמִּים, וְעַתּוֹדוֹתֵיהֶם שׁוֹשֵׁתִי. וְאוֹרִיד כְּאֶבֶר יוֹשְׁבֵימָ" (יש' י: יג). ואם האומות

⁵ בגמרא (גיטין נז ע"ב וסנהדרין צו ע"ב) מספרים על בני המן העמלקי שישבו בבני ברק ולמדו שם תורה!

התבלבלו – אין עוד עמלק **ביולוגי** שצריך להשמידו. כך הפך הצו התורני להשמדת עמלק חסר משמעות מעשית.

ואם מצוות מחיית עמלק הייתה הוראה רק לדורות אחדים, נשאר כמובן השאלה מהו ה"דרוש וקבל שכר" של מצווה זו לדורותיה?!

בל נשכח שלמצווה זו יש במסורת היהודית מקום מרכזי בשבוע שחל בו פורים: בשבת זכור מצווים **כל בני (ובנות!)** ישראל לבוא לבית הכנסת ולשמוע את הציווי למחות את עמלק. גם בהפטרה מוזכרת מחיית עמלק, וביום הפורים קוראים בתורה את כל הפרשה הקשורה לעמלק! אם כן, איך עלינו להבין את משמעות ה"התגייסות" לשמוע על מצווה שאי אפשר כלל לקיימה!

מגמה קלאסית בפרשנות חז"ל היא לפרש את העניין הנידון כמקור לחינוך עצמי לערכים, וכך מסבירים בעלי המדרש את המשמעות של **זכירת עמלק** מדור לדור:

"זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עֲמֹלֵק" (דב' כה: יז): לְמַה הַדְּבַר דּוּמָה? לְמַלֵּךְ שֶׁהָיָה לוֹ כְּרֵם, וְהִקִּיפוּ גָדָר וְהוֹשִׁיב בּוֹ הַמֶּלֶךְ כְּלָב נֹשֵׁכָן. אָמַר הַמֶּלֶךְ: כָּל מִי שִׁיבּוֹא וַיִּפְרוֹץ אֶת הַגָּדָר – יִשְׁכְּנוּ הַכְּלָבִים. לִימִים בָּא בְּנוֹ שֶׁל הַמֶּלֶךְ וּפְרָץ אֶת הַגָּדָר, נִשְׁכּוּ הַכְּלָבִים. כָּל זָמַן שֶׁהָיָה הַמֶּלֶךְ מִבְּקֵשׁ לְהַזְכִּיר חֲטָא שֶׁל בְּנוֹ שֶׁפְּרָץ הַגָּדָר – אֹמֵר לוֹ: זָכוֹר אֶתְּךָ, הֵי אֵיךְ נִשְׁכַּךְ הַכְּלָב! כִּךְ כָּל זָמַן שֶׁהִקְבִּיחַ מִבְּקֵשׁ לְהַזְכִּיר חֲטָאן שֶׁל יִשְׂרָאֵל שֶׁחֲטָאוּ בְּרִפְיָדִים, שֶׁנֶּאֱמַר: "הֲיֵשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ, אִם אֵינִי" (שמי' יז: ז), אֹמֵר לָהֶם: "זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עֲמֹלֵק". (תנחומא כי תצא, ט)

הכיוון של מדרש זה ברור. המצווה של **זכירת עמלק** (לא מחיית עמלק...) חשובה, כי היא מסבירה לנו ב"שבת זכור" שמה שחשוב לזכור זה לא מה שעשו העמלקים, אלא מה שעשינו **אנחנו**, ומה עלינו לעשות כדי למנוע הישנות של אסון כזה מלבוא עלינו.

ט

אסכולות פרשניות שונות מאמצות כיוון זה, ורואות בצו למחיית עמלק הוראה כללית להשמיד את הרוע העמלקי!

רש"י הירש הולך בכיוון זה ומדגיש, שהעיקר בצו הזה אינו ההשמדה הפיזית של העמלקים, אלא השמדת **זכר עמלק**, הסמל המסמך את המוסריות של האנושות כולה:

"תִּמְחָה אֶת זֵכֶר עֲמֹלֵק": לא עמלק, אלא זָכְרוּ וְתִהְיֶינָה שֶׁל עֲמֹלֵק – הוּא הַגּוֹרֵם רַעַה לְעֵתִידָה הַמוֹסְרִי שֶׁל הָאֲנוּשׁוֹת. כָּל זָמַן שֶׁסִּפְרֵי הַזִּיכְרוֹנוֹת שֶׁל הָאֲנוּשׁוֹת יִקְשְׁרוּ כִּתְרֵי תִהְיֶינָה לְרֵאשִׁים שֶׁל גִּיבוּרֵי הַחֶרֶב, כָּל עוֹד שֶׁחֲוֹנְקֵי וְרוֹצְחֵי שֶׁל אוֹשֵׁר הָאָדָם לֹא יִרְדּוּ לְטִמְיוֹן הַנְּשִׁיחַ, יִבִּיטוּ דוֹרוֹת הַבְּנִים בְּהֶעֱרָצָה אֶל אוֹתָם גְּדוּלֵי בְעֵלֵי הַזְּרוּעַ, וְזָכְרָם יַעֲוֹר אֶת הַרְצוֹן לְהִידְמוֹת לָהֶם בְּמַעֲשֵׂי אֱלִימוֹת וְתִהְיֶינָה. מִמְּשַׁלְּתוֹ שֶׁל עֲמֹלֵק בְּעוֹלָם תִּימוֹט לְנֹצַח נֹצָחִים רַק בְּזָמַן שֶׁתּוֹרַת הַמוֹסֵר הָאֶל־לוֹהֵית תִּעָשֶׂה לְמִידָה הַיְחִידָה לְכָל דָּבָר קָטָן וְגָדוֹל, וְהִכְרַת הַמוֹסֵר תִּגְדַּל בְּעוֹלָם בִּיחֹס שׁוֹוֶה, וְלֹא הַפּוֹךְ, אֶל הַגְּדוּלָה וְהַעֲוָצָמָה. וְכָל שֶׁתִּרְבֶּה גְּדוּלְתוֹ וְגִבּוֹרְתוֹ שֶׁל אָדָם

– כן תגדל חומרת אשמתו כאשר יחטא ויעבור על חוקי המוסר, ופשעים של אדירי העמים יתעבו ככל שעושיהם גדולים וחזקים יותר. שאמנם זאת התכלית הסופית של השגחת ההיסטוריה – זאת אמר ה' כאן לאחר שלראשונה רפו ידיו של עמלק: "כִּי מָחָה אֶמְחָה אֶת זֶכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם" (ש"מ' יז: יד). וכן הובע גם בתהלים ט: ז הרעיון, שרק כאשר יאבד זכר החורבנות והכיבושים יתמו הם עצמם מן הארץ: "אֲבַד זֶכְרָם הָמָּה!" (פירושו לשמות יז: טז).⁶

כיוון זה של הרש"ר הירש קיבל חיזוק משמעותי בעולם החסידות. גם שם נתפסת המלחמה בעמלק כמאבק נגד הרוע המוסרי באנושות כולה ובכל פרט ופרט.

הדברים סוכמו בעולם המחקר ע"י אבי שגיא:⁷

לפי הפרשנות החסידית, עמלק גורם משהו לך – לאדם עצמו. מה שגורם רעה לאדם הוא יצר הרע, המסיטו מדרך הישר, ולפיכך – "עמלק הוא היצר הרע צורר כל אדם". חובת הזיכרון המוטלת על האדם מקורה בכך שפיתוי היצר אורב תמיד לאדם, ו"אף כשהוא במעלה עליונה בקדושה ובטהרה, מכל מקום יהיה נזהר מפיתויי היצר הרע עמלק" או כדי "לעורר בני האדם לשנוא את הרע ולאהוב את הטוב". בהתאם למגמה זו, החובה למחות את עמלק מתפרשת באופן דומה: "ועניין מחיית עמלק הוא לשרש ולעקור שורש הרע והיצר הרע". אולם מאחר שלא ניתן למחות כליל את יצר-הרע הרי – "מלחמה לה' בעמלק מדור דור", דהיינו: שבכל דור ובכל שעה היא המלחמה הגדולה אשר אנו נלחמים תמיד כל ימי היותנו על הארץ.

הואיל ומצוות מחיית עמלק תופסת מקום כה מרכזי במסורת היהודית ואין כלל מקום לקיים אותה פשוטו כמשמעו, נאלצו המחנכים היהודים לאורך הדורות לתת לה משמעות חינוכית. ואכן, בכל דור ודור נאמרו פירושים והגיגים שונים בנושא זה בכל אתר, במטרה

⁶ השוו גם: רש"ר הירש, **במעגלי שנה**, מהדורת בני ברק תשכ"ז, עמ' קפט; וראו גם: הרב ד"ר יונתן זקס, "פני הרוע", **שיג ושיח, בראשית – שמות**, ירושלים 2019, עמ' 186 – 190.

⁷ אבי שגיא, "עונשו של עמלק – דרכי התמודדות של המסורת היהודית עם הבעיה המוסרית ומעמדה של המוסריות במסורת היהודית", **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית** (ספר זיכרון לאריאל רוזן צבי), תל אביב תשנ"ח, עמ' 434.

להפוך את המצווה הזו למקור כוח להתחדשות הקשר שבין עם ישראל לאלוקיו, תוך נטרול הבעיה המוסרית שבה פתחנו עיון זה.⁸ דור דור ודורשיו.⁹

⁸ עמלק כסמל לרוע. כיוון **ריאלי מעשי** נמצא בספרו של הגר"ד סולובייצ'יק **קול דודי דופק** (דברי הגות והערכה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 48-50): "ההשגחה מנסה אותנו שוב פעם במשבר העובר על ארץ ישראל. מן הראוי לקבוע כאן בגלוי: אין הדבר נוגע לעתידה הפוליטי של הארץ בלבד. מזימות הערבים אינן מכוונות רק לעצמאותה המדינית, אלא כלפי עצם קיומו של היישוב בכלל. הם שואפים להשמיד חלילה, את היישוב מאיש ועד אשה, מעולל ועד יונק, משור ועד שה. באחת האסיפות של המזרחי אמרתי בשם אבא מרי ז"ל, כי פרשת מלחמה לה' בעמלק, מדר דר (שמי' יז: טז) אינה מוגבלת בחלוקה הציבורית כמלחמת מצווה לגזע מסוים, אלא כוללת חובת התקוממות נגד כל אומה או קבוצה החדורה שיגעון של שנאה, והמכוונת את משטמתה כלפי כנסת ישראל. כשאומה חורטת על דגלה: 'לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד' (תה' פג: ה) היא הופכת לעמלק. בשנות השלושים והארבעים מילאו תפקיד זה הנאצים והיטלר בראשם. הם היו העמלקים, נציגי שיגעון האיבה של התקופה האחרונה. כיום ממלאים את מקומם המוני נאצר והמופתי – אם נשתוק גם עתה, לא אדע איך יצא דיננו מלפני מלך המשפט. אל תישענו על יושר העולם ה"ליברלי". אותם הצדיקים הליברליים היו גם לפני חמש עשרה שנה וראו בשוויון נפש בהשמדתם של מיליוני אנשים ולא נקפו אף באצבע. הם עלולים להסתכל רחמנא לצלן בהישנות מחזה-דם שני, ולא תנוד להם אף שנת לילה אחד".

⁹ ראו גם התייחסות לכמה היבטים בנושא זה מאת הרב אלחנן סמט, אתר "דעת" (daat), פרשת "בשלח", "המלחמה בעמלק", וכן בתורת הר עציון של מכללת הרצוג. כמו כן ראו מאמרו של הרב יעקב מדן, "מוסריות השמדת עמלק" באתר רציו של "ערכים" מתאריך 25.4.2019 (תמצית מאמרו בספר **על דרך האבות**, מכללת הרצוג תשס"א).